

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ו', תשט"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשוננו לעם

קונטרסים עממיים לענייני לשון

בעריכת ע' איתן ומ' מרן

אלול תשט"ו

מחזור ו', קונטרס י (ס"ב)

חיים ב' רוזן

תהליכי לשון

עיונים בתופעות העברית המדוברת

טו. ברוגז

ט. מצבירוח

יו. כובדה של מלה

יח. אמונה טפלה

יט. דברים כאלה

הוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית

בהשתתפות מוסד ביאליק

ירושלים

במלים העבריות, המועתקות בכתיב פֿוניטֿי, מסומנת ההטעמה ע"י
קו מאונך במעלה השורה לפני ההברה המוטעמת.
א מסמנת את ההגה כֿ (רפה), ובכלל זה גם ח, "אשכנזית".

סרקים אלה שודרו במינת הלשון העברית של "קול ישראל"
בשנים תשי"ג — תשט"ו.

לראש השנה

ברכות נאמנות
לידידנו ולכל
עם ישראל

דובק

בע"מ

טו. ברוגז

אחד הדברים, שבהם סותר מנהג הדיבור העברי־ישראלי את כללי הניקוד של המדקדקים, הוא בשווא הנע.

רוב מורי הלשון פוסלים מבטא כגון, *gdu'la, bra'xa*,

gzi'ra וכיו"ב, ותובעים שייאמר *bera'xa, gedu'la, gezi'ra*.

ייתכן שיסודו של השווא הנע בעברית של המקורות

העתיקים — הוא בשורה של תנועות „אפס” ה„נהגות כנעות” רק מחמת אי־יכולתו של הדובר להצמיד שני קונסוננטים בתנאים מסוימים. גם במבטא העברי־הישראלי, שבו אנו עוסקים כאן, אפשר לגלות כללים, מתי שווא הוא נע ומתי נח.

כללים אלו חופפים במקומות מסוימים את כללי המדקדק המסורתי, ובמקומות אחרים הם שונים מהם. נזכיר בראשונה מקרה, שבו אין הבדל בין כללי השווא של המדקדק המסורתי ובין הנוהג בעברית־הישראלית. גם כאן וגם כאן אין הדובר מהצמיד שלושה קונסוננטים בתוך המלה, וכמעט שאינו הצמיד אף שני קונסוננטים בסוף המלה.

לגבי העברית הישראלית אפשר לנסח כלל, שבהיפגש שלושה קונסוננטים בתוך המלה תושמע תנועה חטופה, על הרוב בין השני ובין השלישי; אנו אומרים „דָּבְרוּ”, — בלי

להניע את ה"שווא" — אבל אָנָּנוּ, — בהנעת השווא אחר
g, בדיוק כפי הכלל המסורתי, הקובע, שהראשון בין
שני שוואים רצופים בחוך המלה הוא שווא נח, והשני —
שווא נע.

בסוף המלה אין אנו מבטאים בדרך כלל זוג קונסוננטים
צמודים, אלא אם האחרון הוא t, וכמעט שכך הוא המצב
גם לפי כללי המדקדקים. אם נעלים עין ממספר זעום של
צורות נדירות של עתיד מהופך, כגון נִתְּבָּךְ, וממלים בודדות
כגון נִרְךְ, קִשְׁשׁ, הרי גם בעברית המקראית המנוקדת אין
לנו מסורת על מבטא שני קונסוננטים צמודים בסוף המלה,
אלא בצורות הנוכחת בעבר, כגון שְׁמַרְתָּ, הוּוּה אומר בצורות,
המסתיימות ב־t, בדיוק כבעברית הישראלית.

גם בסוף המלה מתרחש לפי כללי המדקדקים אשר
התרחש בראש המלה: הצורך לבטא צמד קונסוננטים גורר
השמעת תנועת-עזר, כשלא רצה הדובר הקדום לציין
את בעל הקניין, הרי אמר במקום סוּסוּ — סוּס, במקום
אוּרוּ — אוּר, במקום גָּנוּ — גָּן, במקום שְׁחִירִיתוּ — שְׁחִירִית,
אבל במקום אֶרְצוּ, קִדְּשׁוּ, רָגְלוּ, לא היה בידו — או יותר
נכון: לא היה בפיו — לומר אֶרֶץ, קִדְּשׁ, רָגַל. הקבוצות
רָץ, דָּשׁ, גָּל גרמו להכנסת תנועה (סגול): אֶרֶץ או אֶרֶץ.
קִדְּשׁ, רָגַל או רָגַל.

ידוע שהדוגמאות, שעמדתי עליהן עתה, הן מסוג
הסגוליים או המלעיליים, ובלא ספק הובן מן ההסבר הזה,
מדוע שמות אלו הם למעשה היחידים, המוטעמים מלעיל,
לאמתו של דבר אינם חורגים ממסגרת המבנה של שאר

השמות ; אם נבין, שתנועתם השנייה אינה הברה אמתית, הרי אף שמות אלו בבחינת מלרעיים הם. והנה בעברית הישראלית מתגלה תופעה, הוזה עם מה שחתרחש בעברית של המדקדקים בתנאים הפוניטיים המתוארים למעלה. כאמור, גם אנו איננו מצמידים במבטאנו שני קונסוננטים בסוף המלה, אלא אם כן השני הוא i. ואם רוצים לאזרח מלה זרה, לערוטה במבנה לשוננו, אנו מוכרחים להתאימה למורגל בפינו.

זה אירע למלה האירופית film. לא כך מבטאה בפי ילדינו ובפי המבוגרים, ששפתם צמחה בארצנו, כי אם [filim]. כשתנועת עזר מוכנסת בין שני הקונסוננטים האחרונים¹, כך נוצר גם כאן שם מלעילי כביכול. התנועה הנוספת מקבילה לחלוטין במהותה ובתפקידה לתנועה השנייה שבמלים המקראיות אֶרֶץ, קֶדֶשׁ, רָגֵל.

ראינו אפוא, שבשני מקומות (משלושת האפשריים), בסוף המלה ובמקצת מקרים באמצעיתה, מבטאנו החי, על אף כל מה שטוענים נגדו, אינו סוטה כלל מן הדרכים הקלאסיות.

עובדה זו יש בה כדי לנחם את מי שצר לבו על ריחוק דיבורנו מן הקריאה המקובלת של המדקדקים, ונחמה זו אולי תקל עליו את קבלת השוני שבתנאים פוניטיים אחרים.

שונה הדבר ב"שווא" שבראשית המלה. לפי מה שמוסרים לנו מדקדקינו — שזמנם המאה השביעית עד

1. אבל הריבוי, שבו הצרור -im- אינו סופי, הוא filmim.

השלוש-עשרה, ושמקום מושבם ארצות המזרח התיכון —
לא השמיעו הדוברים שם ואז שני קונסוננטים בראשית
המלה בשום אופן ופנים, או במלים אחרות: שווא בראשית
מלה הוא נע לעולם.

אולם בעברית הישראלית יכולתנו להצמיד שני
קונסוננטים בראשית המלה או הכורח להכניס ביניהן
תנועת-עזר — היינו שווא נע — תלויים בטיב העיצורים.
חבאים במקום הראשון וחשני של המלה.

דוברי העברית הישראלית נוהגים בדרך-כלל כמתואר
להלן בקצרה 1:

אם הקונסוננט הראשון במלה הוא הגה פיצוץ —
בגדפֿ'ת או ק או ט —, ואם השני הוא הגה שוטף —
ו, ב, ל, ר, מ, נ —, הגה חוכך — ח, כ, פ — או שורק —
ש, ס, ז —, אין חשים בדרך-כלל צורך בתנועת-עזר: שווא
בין שני קונסוננטים כאלה בראשית המלה הוא "נח" בעברית
הישראלית. לדוגמה: גוזזטרה [gz-], גרוש [gr-], דלי [dl-],
כנפיים [kn-], פנייה [pn-], פשיטה [ps^v-], דמעות [dm-],
קמטים [km-], טרוניה [tr-], תלאות [tl-], כספים [ks-],
בחינה [bx-; px-], כחולים [kχ-], תככים [tχ-], תפירה [tf-],
גבייה [gv-], גוייה [gv-] וכיוצא בהם.

וכן בדרך-כלל אין צורך בתנועת-עזר, כשרוצים
לפתוח בחגה שורק — ש, ס, ז — ולהצמיד לו קונסוננט אחר.
חוץ מהגה שורק שני: שמיכה [sm-], סדרים [sd-].

1. ר' פרטים בספרי "העברית שלנו" העומד לצאת בקרוב, עמ' 157—161.

ספירה [sf-], זוועה [zv-], שוורים [sv-], שברים [sv-],
 סתיו [st-], שטיות [st-] וכיוצא בהם; אבל: שזיפים [sezi'fim].
 עוד נציין כאן בקיצור, שאם שני הקונסוננטים הראשונים
 של מלה אינם מן הנזכרים למעלה, הרי שווא הנמצא
 ביניהם, הוא לעתים קרובות ובפי חלק גדול של הדוברים,
 נע גם בעברית הישראלית: לביבה [levi'va], רשמים [resa'mim].
 לפיתה [lefi'ta] וכיוצא בהם.

בכללים הללו אין שום דבר מפתיע. בכל הלשונות
 שבעולם עלינו להבדיל בין צירופי קונסוננטים, היכולים
 לבוא במקום מסוים במלה, ובין שאינם יכולים לבוא שם.
 על-פי רוב תלוי הדבר במבנה של מנגנון הדיבור של בני
 העם הנוגע בדבר.

ואותם צירופי הקונסוננטים היכולים לבוא בלי תנועת-
 עזר, בלי השמעת „שווא נע“ ביניהם בראשית המלה
 בעברית הישראלית, הרי הם דומים בדרך-כלל לצירופים,
 העשויים לבוא ברוב הלשונות במקום זה. אי-אפשר לעסוק
 כאן בפרטים, אך כל הנוטל לידו תיאור מסכם של אחת
 השפות הידועות לו, יוכל להיווכח בנקל, שכן הוא הדבר.

וכאן ראוי להתבונן במלה 'brogéz. לפי כללי המבטא
 שהעלינו אין כל תמה בהשמעת צרור קונסוננטים בראשית
 המלה, והדבר מתאים למה שאנו נוהגים במלים „קָרְכָה,
 קָרְחִיכּ“ ועוד.

אולם לא הגדרנו כראוי, מהי ראשית מלה
 לצורך ענייננו כאן. מוטב לנו שתחת „ראשית מלה“ —
 נאמר „ראשית יחידת צורה“, כלומר — ראשית

יחידה כזאת, שאין אנו יכולים לפרקה לחלקים בעלי משמעות. ניקח למשל את המלים בְּרוּשׁ (שם איִלָּן). בְּלוּלִים (ריבוי של בְּלוּל) לעומת בְּרֹאשׁ, בְּלוּלִים (=בְּתוֹךְ לוּלִים של עופות). מצד הניקוד גם כאן וגם כאן שווא תחת הבי"ח. לא כן מצד המבטא: בְּ, בְּרוּשׁ וּבְ, בְּלוּלִים אין הקבוצות בְּרֹ- בְלֹ- ניתנות לפירוק לשני יסודות בעלי משמעות, אך במלים "בְּ-רֹאשׁ, וּבְ-לוּלִים" אפשר לחלקן כמסומן. בבי"ח זאת — כבלמ"ד, בכ"ף ובמ"ם, אותיות השימוש הידועות — אין אנו רואים בנוהגי המבטא שלנו קונסוננטים בודדים, כי אם הברות שלמות: le-, be- וכו'. אין דין בְּ-רֹאשׁ, בְּ-לוּלִים כדין בְּרֹאשׁ, מְקִיקִים בְּלוּלִים. אין בצירופים בְּ-רֹאשׁ, בְּ-לוּלִים כל צרור עיצורים, שיעורר השאלה, אם אפשר לבטאו בראשית המלה או לא.

והבדלה כזאת מהותית היא. לצירוף "בְּרֹאשׁ בְּרוּשׁ" [beroš broš] יש מובן, אך הצירוף [broš beroš] נטול כל טעם הגיוני, כמובן, זולת אם נמשיך אותו ונאמר, למשל, "בְּרוּשׁ בְּרֹאשׁ הָהָר". הדבר הזה נוגע לא רק לאותיות השימוש, כי אם לכל מיני תחיליות, שאנו חשים בעמדתן לפני השורש. אנו אומרים מלוכה [mlu'xa] בלא להגות שווא נע, אבל מְ-לוּכָד melu'kad בשווא נע, כי באחרון מרגישים אנו בעצמאות היחידה מְ, me, סימן הבינוני, ואין מְלֹ- במלה "מְלוּכָד" בשבילנו אותו צרור קונסוננטים, שהוא בְּ, מְלוּכָה. ההבדלה הזאת תלויה אך ורק בהרגשתנו הלשונית. יש לנו משקל שמות בעברית, שמשום-מה אבדה לנו הרגשת מבנהו מכבר. הוא משקל השמות הנקביים משורשי ע"ו

בתוספות תייו לפני השורש: תנועה מן נוע, תפוצה מן
 פוץ, הפיץ. רבים, רבים שכחו, כי יש קשר אטימולוגי בין
 תפוצה ובין הפיץ, בין תשובה ובין שב, השיב, בין תרועה
 ובין הריצ, ובוודאי בין תנוכה, תנובת השדה, ותנובה,
 שם החברה המסחרית מצד אחד, ובין "הגיב" ועוד ינובון
 בשיבה מצד אחר.

כבר אבותינו שכחו זאת; לא שמו את לבם לכך,
 שהשמות תרומה, תחקה קשורים לפעלים "הרים, החל", ויצרו
 פעלים חדשים "תָּרַם, התחיל".

כל זה מתגלה בעברית המדוברת בכך, שתי"ו שוואית
 זו שבניקוד והקונסוננט שאחריה נוהגים כצרור קונסוננטים
 שבראשית מלה, ולא כהרכב שתי יחידות צורה; אומרים
 תנו'va, tru'ma בלי השמעת תנועה אחרי t, והבדלה, כמו
 שהיא קיימת בין mlu'xa ובין melu'kad, אינה מצויה בין
 תנו'na (תלונה) ובין תנו'ya (תלויה). ובהתאם לעיקרון הזה
 קיימת בעברית הישראלית הבדלה חמורה בין b'rogez ובין
 be'rogez.

b'rogez היא מלה, שירשנו אותה מלשון יידיש, שבה
 היא קיימת בצורת 'broiges, כשאיש אינו חש ואינו חושב,
 שהיא מורכבת מבי"ת-היחס ומשם-עצם. אנו אומרים: אני
 ברוגז (בלא להגות את השווא הנע"), אתה b'rogez וכו';
 זיש ילדים האומרים: אנחנו b'rogezim, לא כן שם-העצם
 העברי הידוע "רוגז", שהקדימו לו את בי"ת-היחס: "פלוגי
 ענה ברוגז", be'rogez. כאן מורגשת יפה עצמאותה של היחידה
 ב' כסימן-היחס לפני שם-העצם "רוגז".

כולנו מבינים את ההבדל בין brogez גדול ובין
be'rogez גדול: "ראובן ושמעון היו חברים טובים במשך
שנים. עכשיו יש "brogez" גדול ביניהם. ומה גרם לדבר?
פעם אמר שמעון דבר מה לראובן be'rogez גדול, וראובן לא
סלח לו עד היום".

האין כאן לפנינו תופעה של ממש בלשוננו? הרי
אותה הפסקה בהפיכת שני המבטאים:

"ראובן ושמעון היו חברים טובים במשך שנים. עכשיו
יש be'rogez גדול ביניהם. ומה גרם לדבר? פעם אמר
שמעון דבר מה לראובן 'brogez גדול, וראובן לא סלח לו
עד היום".

האין זאת אמת, שכך אי־אפשר להבין שום דבר?
האין זאת אמת, שתולדות המלה "ברוגז" מלמדות על תופעות
חשובות מאוד במבנה לשוננו המדוברת, תופעות, שעם מעט
הסתירה, שיש בינן ובין המקובל בדקדוק לשון המקורות,
הן מוסיפות טעם ורוח חיים ללשון ימינו אנו.

מצב עניינים דומה שורר במבטאנו החי לא רק לגבי
אוצר המלים החדש שלנו, אלא אף לגבי המלה הראשונה
שבכתבי הקודש כולם.

נפתח בעובדות ונבררן אחרי כן. העובדות: רבים
מאוד קוראים לשמו של הספר הראשון של חמישה חומשי
תורה, ספר בראשית, bre'sit, ואילו הפסוק הראשון
שבאותו ספר פותח בפיהם במלה bere'sit.

שמו של ספר "בראשית" בשימוש התחבירי חדל
מזמן להיות צירוף מורגש של ב היחס עם שם־עצם, ואיננו

אלא בבחינת שם-עצם בלתי-מתפרק. כך רומז הצירוף „ספר בראשית“ עצמו, אם כי אין בכוחו לשמש הוכחה חותכת לדבר, שהרי כך נוהגים לומר גם „ספר ויקרא“. אולם אם אנו מתבוננים בצירוף „סדרי בראשית“, ובביטויים התלמודיים „מעשה בראשית“, „ימי בראשית“ (השווה להלן: „ימי הבראשית“), „עושה בראשית“ – מתברר הדבר לחלוטין ¹.

אמנם נכון הדבר, שבעברית המקראית מצוי לא פעם הרכב של צורת נסמך עם שם-עצם בעל תחילית כגון: שמחת בקציר (ישע' ט. ב.), כל חוסי בו (תהל' ב. יב) ועוד. אולם בלשון המאוחרת ובלשון ימינו, שבהן נוהג הצירוף „סדרי בראשית“ ושבהן דגם סינטאקטי כמתואר אינו קיים כלל, – כאן ודאי אין לפרש את הצירוף הנידון בדרכים המיוחדות לתחביר המקראי. בלשון החדשה אין „בראשית“ כאן אלא שם-עצם בלתי מוטה, ואינו מורגש בהרכב התחילית be- עם שם-עצם; לפיכך נוהגת בדיבורו הקבוצה קר' שבראש המלה כמו צרור קונסוננטים ראשית. וצרור כזה „מותר“ בביצוענו התגאי. שם הספר הוא בפינו אפוא bre'sit.

אין זה, כמובן, דין המלה קראשית, כשהיא נתונה במסגרת התחבירית של הפסוק הראשון שבתורה. נושא אותו פסוק הוא „אלהים“, ומושאו הישיר – „את השמים ואת הארץ“. אין כל מקום במשפט זה לשם-עצם נוסף בלי תחילית יחסה (אות שימוש או מלת-יחס בכתוב

1. רוגמאות נוספות בספרי הנ"ל, עמ' 122.

מוסרד). גם לפי הרגשתנו הלשונית הנוכחית אנו חשים.
 שב' היחס. התחילית הישראלית be- היא כאן לא רק
 במקומה, אלא אף הכרחית. נוסף על הכלל הרי שם-העצם
 היסודי „ראשית“ הוא אלמנט חי בלשוננו המדוברת (השווה
 את הצירוף „ראשית כול“); ואף אילו בחרנו בתוך משפט
 בעל אותו דגם במלה אחרת במקום „ראשית“, כגון „תחילה“
 או „התחלה“, היינו חייבים לומר „בהתחלה ברא...“. כאן
 מורכבת אפוא המלה „בראשית“ משתי יחידות צורה, משתי
 מורפימות, מ- be ומ- re'sit — bere'sit.

טז. מצב-רוח

מה שקרה במלה „מצב-רוח“ מעלה שוב על דעתי
 את העובדה, שלשוננו החיה, העברית הישראלית, חשובה
 מאוד למחקר הבלשוני הכללי. הרי בהתפתחות דיבורנו
 עדים אנו לתהליכים לשוניים, המתרחשים ברוב הלשונות
 האחרות במשך דורות רבים, ואצלנו נדחסו ממש לתוך כמה
 שנים או אף פחות מזה. כבר במאמרי הראשון, שבו פתחתי
 סדרה זו¹, ציינתי, שכל העוקב באוזן קשבת אחרי גילויי
 הלשון המדוברת, יכול לעמוד במשך זמן קצר ביותר על
 שינויים בצורות ההבעה העבריות. גם בחוץ-לארץ כבר
 גילו, שהעברית החיה היא אספקלריה נאמנה ויפה למה
 שיכול להתרחש בחיי הלשון בכלל; העברית שלנו דומה
 ל„תרבות“ של אנשי הביולוגיה; היא מעין ניסוי בחיידקי
 השינוי האורגאני והמתמיד שבלשון.

1. „תהליכי לשון“ א', לשוננו לעם, כ"ה, עמ' 4.

המלה "מצב-רוח" מגלמת כמה וכמה תופעות של התפתחות לשונית, ויתר על כן, אפשר לראות בה בבת אחת כמעט את כל שלבי ההתפתחות.

"מצב-רוחו של ידידי היה רע הבוקר. הרי השתתף אמש במסיבה, שבה לא היה מצב-רוח. גרמה לכך בחורה אחת, שהיה לה מצב-רוח". — הלא הבינותם, קוראיי היקרים, את המשפט הזה כמוני? ובכל-זאת קשה אולי עכשיו יותר מבתחילה להבין ולהגדיר, מה הוא בעצם "מצב-רוח".

הרי הדבר פשוט מאוד: ראשית, "מצב-רוח" הוא היכולת והנכונות הנפשית ליהנות ולגרום הנאה לזולת, נכונות לעליזות ולחיוב החיים, תכונה המתגלית בחוג קטן או גדול — זה ממש אותו דבר, הנדרש בפגישת חברים, במסיבה, הצריכה להצטיין ב"מצב-רוח" — אותו דבר, שהיה חסר במסיבה הנ"ל.

שנית, אין "מצב-רוח" אלא ההפך הגמור מזה: התכנסות הפרט בתוך עצמו, עיצבונו המוצדק או הלא-מוצדק, יכולתו להשפיע על סביבתו — מרצונו או שלא מרצונו — ממרידותו, ואולי אף קצת סיפוק מהשפעתו זו, עד שלכול יהיה... "מצב-רוח".

בקיצור, "מצב-רוח" הוא שני הדברים הנ"ל בבת אחת, או ביתר דיוק, הוא המשותף, הניטרלי, הסתמי שבשניהם. אנו חוזרים אפוא למשמעות הראשונית של צירוף מלים זה: "מצב-רוח" הוא בפשטות המצב (הטוב או הרע) של הרוח.

הוא הדין בדיוק בהוראת המלה „שלום“ בשאלה „מה שלומך?“, שבה אין אנו מניחים מראש, שאמנם שלום לו לנשאל. אפשר ששלומו רע, ואפשר שהוא טוב. אם נבדוק את המשמעות המקורית של „שלום“, יקשה עלינו להבין, כיצד יכול „שלום“ להיות רע, אך זה עניין לפילוסופיה של החיים.

התמוה בדבר אפוא בסקירה ראשונה הוא, שלא רק שני מובנים מנוגדים למלה אחת, אלא עם זאת היא יכולה לשמש גם במובנה הסתמי, באותו המובן הניטרלי, הנתון בין שני הקצוות. אך בזה מדגימה המלה „מצב־רוח“ דווקא תופעה לשונית, הידועה למדי, והיא התהוות משמעויות מנוגדות במלים וקיום מלה בעלת מובנים מנוגדים או מובן אמצעי (vox media בלעז). valetudinarian באנגלית הוא איש הסובל ממחלה; וגזורה מלה זו מן המלה הרומית valetudo, שפירושה „חזק, בריאות“ דווקא. אלא שגם ברומית כבר יכלו לשאול אדם ל־valetudo שלו, כמו שאנו שואלים ל־„שלומי“ או ל־„מצב־רוחי“, ומכאן המובן הכפול של המלה הרומית, או ביתר דיוק, מובנה המשולש: „מצב בריאות“ סתם, „בריאות טובה“, וגם „מחלה“.

אם נחזור לאחור עד להודית העתיקה, נמצא בה, למשל, את המלה aaius, שקשר אטימולוגי לה עם age הצרפתי והאנגלי, והיא מציינת בעיקר „כוח, חזק, שפעת החיים, נעורים, אורך חיים“, בניגוד ל־„קרובתה“ האירופית שמשמעותה „גיל, זקנה“.

מובנים מנוגדים כאלה של מלה אחת נולדים לעתים

מתוך הרצון להימנע מביטויים לא-נעימים ומתוך שימוש בלשון נקייה, אופימיסמוס בלעז. יש שאנו קונים פרחים אלו. מפני שיש להם ריח, ונמנעים מלקנות בשר עוף זה. מפני שיש לו ריח, ויודעים אנו, שלא כריח זה – ריח זה. – הפועל הגרמני schmecken פירושו „היה בעל טעם“ ובמלה נוספת מובע, מהו הטעם, טוב או רע, מתוק או מר וכו'; הוראת הפועל עצמו היא אפוא סתמית, אבל הוא משמש גם במובן „היה בעל טעם טוב, ערב לחך“. לא כן אותו הפועל „שמעקן“ באידיש, ששם פירושו „היה בעל טעם רע, הסריח“. ושוב הגרמני המנומס נמנע מלומר stinken („הסריח“), ומעדיף riechen גם בדברו על ריח רע, אף על פי שפועל זה סתמי הוא מעיקרו¹. – גם לגבי העברית המקראית עמדו על כגון זה, למשל המשמעות הכפולה, לכאורה, של הפועל „בָּרַח“.

אולם לביטוי שלנו – מצב־רוח – עוד צדדים לשוניים אחרים. בראש וראשונה הרי הוא מלה מורכבת, ולפחות בפי רבים כבר יצא מגדר הרכבה של סמיכות ונהפך למלה פשוטה אחת, לאחר שחלה בו התלכדות². רבים אומרים „הַמַּצְבֵּרוֹחַ“, כשם שהם אומרים „הַבְּנֵאָדָם“, „הביתספר“. את תפיסתו של „מצב־רוח“ כשם־עצם הקלה האפשרות לשוותו שיווי חיצוני לשם־עצם מטיפוס „מחסום“.

1. [השווה מה שדרשו חז"ל על „נרדי נתן ריחו“ (שה"ש א יב): ועדיין חביבוא היא גבן, דכתיב נתן ולא כתב הסריח (שבת פח עב). — מ"מ.]

2. „לשוננו לעם“ כ"ה, עמ' 25 ואילך.

מרגוע", אלא מה שאפשר עתה לראות כ"שורשו" – הוא מרובע (צ"ב-ר"ח). ובלשון המדוברת, בשימוש האינטימי, החברי והמשפחתי, נגזרו משורש חדש זה כמה וכמה צורות: "אל לנו להיות מצובכחים (בניין פֻעַל), אף על פי שמשוהו מְצַבְכֵּחַ (פיעל) אותנו, כי לא כדאי להצטברה (התפעל) בגלל זה". – מה קרה כאן? – המ"ם התחילית הנוהגת לשמש לגזירת שמות משרשים, כגון "משמע" מן "שמע", נתפסה כאן, כאילו היא ממלאת תפקיד זה של גזירה לגבי השורש "צ"ב-ר"ח".

תהליך כזה נקרא בבלשנות "תצורה חוזרת" (back-formation). שכן הוא מהפך במובן מסוים תהליך רגיל של תצורה: כשם שנצורו "מחסום" ו"מרגוע" מן השורשים "ח-ס-ם" ו"ר-ג-ע", כך מפשיטים שורש "צ"ב-ר"ח, כאילו הוא המונח ביסוד השם "מצברוח". זהו אחד הגילויים של ההיקש (אנאלוגיה) ובהתפתחות הלשון.

כמובן נמצא תהליך זה של תצורה חוזרת גם בלשונות אחרות רבות. הנה דוגמה: המלה cherry (דובדבן) באנגלית היא תוצאת תצורה חוזרת; מוצאה משם הפרי ביוונית העתיקה *κέρασος*, אחד משמות התרבות, שבוודאי אינו מקורי אף ביוונית ושנדד ללשונות אירופה. אנו מוצאים אותו ברומית *cerasus*, משם עבר ללשונות הרומאניות, למשל לצרפתית *c(h)erise*. צורה זו היא שנקלטה באנגלית: *cheris*, ובאותה התקופה אמר האנגלי "אני אוכל *cheris*".

1. שם עמ' 5 ואילך.

אחד¹, כמו שאמר „אני אוכל apple (תפוח) אחד“. אבל בנקל ראה ב-s, המסיימת את שם הפרי הזה, את סימן הריבוי, שישנו למשל בריבוי apples, וכך יצר מספר-יחיד cherry למספר-הרבים המדומה cherries, ויחיד זה הוא המקובל היום¹.

גורל דומה היה לשמות אחרים, כגון זה של שם ה„אפונה“, pisum ברומית. peas(e) [pi:z], האנגלי שנולד ממנו, נתפרש כריבוי בעל s-², והיום יש לנו: pea ביחיד peas בריבוי² ועוד ועוד.

אך נאמר שוב: תהליך כזה התנהל במשך דורות. ואילו אצלנו — בוודאי לא נגזים, אם נאמר, שהמעבר מ„מצב-רוח“ ל„מצוברח“ נשלם במשך עשר או חמש-עשרה שנים לכל היותר.

יז. כובדה של מלה

אם נעיין בשימושיהן של מלות-השימוש ביית ולמיד בלשוננו, הרי נמצא — לפי השיטה המקובלת — שתי דרכי שימוש ביסודות הללו.

התפקיד האחד של ביית ולמיד אינו אלא ציון יחס דקדוקי מסוים, השולט בקרב חלקי המשפט. אם אומר „אני

1. [עיי גם לשוננו לעם לד, עמי 20].

2. [השווה באידש „ארבע“ (אפונה), שנוצר מצורת הריבוי

המדומה „ארבעס“ (Erbse בגרמנית). — מ"מ.]

נותן לחברי כסף" — הרי באה הלמיד שבגחברי לציין.
 כי השם משמש כאן במשמעות מושא עקיף (דאטיבוס)
 בניגוד למושא "כסף" (אקוסאטיבוס). יש שהתפקיד הדקדוקי-
 פורמאלי של הלמיד טפל כל-כך, שאין אנו יכולים
 להסביר בקלות, למה זה בעצם בחרה חלשון כאלמנט זה.
 למשל, בביטוי כגון "לדעתי" — או "אני מתכוון לדבר זה" —
 עלינו להסביר, שהוקפאו נוסחאות מסוימות, המחייבות למיד
 דווקא ולא יסוד אחר: "אני מתכוון לדבר" דווקא, ולא
 "אני מתכוון בדבר". ואם נביא את הדוגמה "לך-לך" או
 "דע קך" — הרי איש לא יוכל לומר לנו, מהי המשמעות
 של הלמיד שבמלה "קך" — ואם יש לה משמעות בכלל.

יותר מזה בולט הדבר בבייט, שאנו נוהגים להקדים
 לשמות-עצם. "אנחנו נלחמים באיש, מתעניינים בדבר,
 מתחשבים בעניין וכו' — ובכל אלה אין כל נימוק לשימוש
 בבייט אלא זה, שהפעלים הללו — הילחם, התעניין, התחשב —
 דרכם לגרור את היחסה המסוימת הזאת; הם — לפי במונחים
 המקובלים — מצריכים (בלועזית regieren, govern) את
 הצורה בבייט.

לעומת אלה באים השימושים, שבהם יש ללמיד
 ולבייט משמעות ברורה בתור חלקי משפט, לתאר את
 הפעולה בדרך מסוימת. "אנו נוסעים לתל-אביב" — כאן
 יש ללמיד משמעות ברורה. כאן היא מנוגדת לשימוש אחר,
 כגון "אנו נוסעים מתל-אביב". כאן יש לה חשיבות, פונקציה,
 כי בחירת למיד עומדת בניגוד, באופוזיציה, לבחירת
 אלמנט לשוני אחר, שאילו בחרנו בו, הייתה בחירתו

גוררת משמעות אחרת, כפי שהדגמנו זאת ע"י „הנסיעה מתל-אביב". וכן שימוש הבי"ת: אם מישהו נמצא בבית, אינו נמצא מחוץ לבית. אם אנו עושים דבר בשעה חמש, הרי איננו עושים אותו לפני שעה חמש. והנה ברורים הניגודים המבוטאים, הכול לפי בחירתנו: בי"ת, או „מחוץ ל-", או „לפני".

לא כן בדוגמותנו הראשונות: מה ניתן להיות ניגוד לביטוי „בדבר" שבמשפט „אני מתעניין בדבר"? אפשר לומר, שאינני מתעניין בדבר, אך כאן שללנו את המשפט כולו — ולא בחרנו בין שתי אלטרנטיבות של אחד מחלקיו. בצירוף „התעניין ב-" אין לנו כל ברירה בין בי"ת לבין משהוא אחר, בצירוף „לדעתי" אין לנו ברירה בין למ"ד למשהו אחר. שימוש הבי"ת והלמ"ד אינו בא כאן מתוך בחירתנו החפשית לצורכי הבעת משמעות מסוימת, כי אם מתוך ההצרכה, מתוך הפרח הצורה הלשונית. אין לבי"ת או ללמ"ד בכגון אלה כל פֶּוֹנְקְצִיָּה בלשון — הם משמשים אלמנט, הדרוש לחיבור חלקי המשפט בלבד.

יש להבדיל אפוא בין השימוש הדקדוקי-פֶּוֹרְמָאלי ובין שימוש משמעותי-פֶּוֹנְקְצִיּוֹנָאלי של היסודות הקשורים לשמות. שניות זו אינה מיוחדת ללשוננו; היא מצויה ברוב הלשונות הידועות. ניקח לדוגמה רק את הלשון האנגלית: I am interested in something („אני מתעניין בדבר") — גם כאן אינך יכול לבחור ביסוד אחר במקום in, לא כן הצירוף I am in the house, שאתה יכול לנגדו לצירוף I am out of the house; וכאן אין עוד

ל-in שימוש דקדוקי גרידא, כי אם פֶּוֹנְקִיָּה משמעותית ברורה ובולטת.

כולנו מרגישים, שיתר משקל ויתר כובד נודע ליסודות המביעים את המשמעויות הבולטות מאשר ליסודות הדרושים מכל מקום. כיוון שכל אדם יודע, שבי"ת מוכרח לבוא בין „אני מתעניין” ובין השם שלאחריו, הרי אינו מקשיב כלל ליסוד זה, שלא יוסיף לו דבר להבנה.

עתה נראה, מה קורה בלשוננו המדוברת, כשברצוננו להחליף חלק משפט, המבוטא בשם-עצם, בכינוי-גוף, כגון החלפת „אני נותן” ל„חברי כסף” — „אני נותן לו כסף”. המלים „לו”, „ףף”, „לף” „לנו” נדחו מן הלשון בשימוש הפֶּוֹנְקִיָּה-משמעותי של למ"ד, כי משקלן קטן מדי לצורכי ההבעה. „אנחנו נוסעים לתל-אביב” או „אנחנו באים לדודנו”; אבל אם כבר קדם דיבור בדודנו, איננו אומרים „באים לו” — כי אם „באים אליו”. „שמעון וראובן באים לחברך”, אבל לא „באים לך”, כי אם „... אליך”.

למדנו אפוא, כי בשימושים שאינם דקדוקיים גרידא נמנעת הלשון ממלים חסרות משקל והיא בוחרת במלים גדולות יותר בהיקפן, כדי שכובד המשקל ההגאי ישיג את חשיבות היסודות הללו ברעיון המובע.

„אנחנו נוסעים עד התחנה, עד הבית” וכד'. אבל לאחר שכבר דיברנו על התחנה או על הבית, אנחנו „נוסעים עד אליה” או „עד אליו” והצירופים העתיקים „עֲדִיָּה” „וְעָדִיו” בטלו למעשה מלשוננו המדוברת. — כדי להבליט, שאנו נמצאים בבית ולא מחוצה לו, מעדיפים אנו לומר, שאנחנו

נמצאים "בתוכו". ועל פי אנו שומעים, ששמעון עשיר יותר מאשר ראובן — ונדמה, כי דרך ביטוי זה עשוי לדחוק את רגלי הביטוי "שמעון עשיר מראובן".

וייתכן, שגם העדפת השימוש במלים "ככה", "שמה", "איפה", הבאת בלשוננו המדוברת תחת כך, שם, איח, אינה אלא תוצאת השאיפה לנהוג שוויון בין משקל הרעיון ובין משקל המלה — שאיפה המצויה בעברית הישראלית כבכל הלשונות.

יח. אמונה טפלה

ההבדלה בין סימן-יחס מוצרך ובין סימן-יחס לא-מוצרך תעזור לנו בפרק זה לסתור אמונה טפלה ביחס לצורות הלשון "כ" ו-"כמו" ולדמיון (או לאי-הדמיון) שבין משמעויותיהן. למשל:

א. היה עליי להוריד מזוודה כבדה מאוד מן העלייה. מלאכה זו לא הייתה קלה, אבל סוף סוף מצאתי את הדרך הנכונה: הנחתי את המזוודה על ראשי והעברתי את המשא הגדול. — שאלתי היא: הרשאי אני לטעון, שעבדתי כסָּפָּל? מי ששמע טענתי זו, ענה לאכזבתי, שלכל היותר רשאי אני לטעון, שעבדתי כמו סָּפָּל. הרי גם סבל נוהג לשאת משאות כבדים על ראשו, ואני עשיתי כמותו, כמו סבל.

ב. נכנס אדם לחנות ובידו עט נובע, הוא פונה א: המוכר ומבקש: "תן לי, בבקשה, עט כזה". — המוכר:

„לצערי, אדוני, אין לנו עט כזה, אבל אתן לך אחד כמו זה.“ אולם הקונה מסרב: „לא, רצוני בעט כזה, איני רוצה בעט כמו זה, אלא דווקא בכזה.“ אם כן, לדעת איש זה אין „כמו“ ו-„כ“ היינו הך, אלא להפך – מנוגדים הם. ג. אותו איש נאמן וחרוץ בשירות הציבור, העובד כפקיד כמו סוס, אינו עובד, חס ושלום, כסוס כמו פקיד.

כיצד נוכל לנתח ניגוד זה, שבין „כ“ ובין „כמו“? לשם כך עלינו לחפש תנאים, שבהם יש בררה בין שתי הצורות, כלומר לא לפני כינויי גוף, שלפניהם ניתן לומר רק כמו-ני, כמו-ך; עלינו להסביר את הבדל שתי הצורות על ידי ניגוד שימושן לפני שם-עצם: „כ-פקיד“ מול „כמו פקיד“.

שלוש המעשיות הנזכרות מבהירות את השוני שבין „כ“ ל„כמו“. הדוגמה השנייה מראה את המצב בהמשך לשם-עצם (עט כמו זה = „עט דומה לזה“; עט כזה = „עט שווה לזה“). ואילו לעניין ההצרכה, שבו אנו עוסקים כאן, שייכות המעשיות א, ג (המשך לפועל על ידי „כ“, „כמו“). במשפט „עבדתי כפקיד“ באה „כ“ בתור סימן-יחס מוצרך, שהרי אין אתה יכול להחליף „כ“ זו באחת מתחיליות-היחס האחרות (עבדתי לפקיד, בפקיד“), בלי לשנות את משמעות הפועל „עבד“ (ר' להלן). אפשר „בתור פקיד“, אבל זה נחשב לשווה-מובן עם „כ-פקיד“. לא כן „עבד כמו סוס“, שאפשר להחליפו בצירופים „עבד על יד סוס, אחרי סוס, עם סוס“ וכדומה ללא שינוי במשמע הפועל „עבד“.

„כמו“ אינו מוצרך אפוא כלל. בעקבות המינוח הלועזי נכנה משלים, שסימן-יחסו מוצרך, בשם „משלים מוצרך“.

ציונו של „כ“ „מוצרך“ כאן מוצדק גם בזה, שלמעשה אין המשפט שלם בדרך כלל בלי משלים כזה, והביטוי הפותח ב-„כ“ באמת „משלים“ את המשפט. העונה „אני עובד“ על השאלה „מה מעשיך?“, תשובתו לא תיחשב כשלמה בדרך-כלל, אלא תגרור שאלת-השלמה: „בתור מה?“. לעומת זאת תספיק בדרך-כלל תשובה „אני עובד כפקיד“, ואילו הודעה „... כמו סוס“ או „... כמו אחי“ או „... קשה מאוד“ אינה אלא אינפורמציה מעניינת נוספת. „מרכיביהם הבלתי-אמצעיים“ (immediate constituents)

של שני משפטינו יהיו: א. „עבדתי כסבל“ — עבדתי כ-1 + סבל; ב. „עבדתי כמו סבל“ — עבדתי +2 כמו סבל. וכן: א. „הוא מדבר כמנהל“ — הוא מדבר כ-3 + מנהל; ב. „הוא מדבר כמו מנהל“ — הוא מדבר +4 כמו מנהל. או: א. „עמדתי על העובדות“ — עמדתי על5 + העובדות; ב. „עמדתי על הסיפון“ — עמדתי6 + על הסיפון. השימוש שבדוגמות המסומנות ב. קרוי „אבסולוטי“, ומשמע הפועל בשימוש אבסולוטי שונה ממשמעו, כשהוא גורר משלים מוצרך. „עבדתי כפקיד“ פירושו „הייתה לי משרת פקיד“; „עבדתי כמו סוס“ פירושו „עמלתי, טרחתי...“.

I worked + like 2 I was employed as 1

talks (+like) 4 speaks as 3

I was standing (+upon) 6 I am fully aware of 5

הרגילים לנתח משפטים בעזרת שאלות ותשובות
 בוודאי כבר מצאו דרך משלם להבדיל צירופי „כ־“ מצירופי
 „כמו“: על הראשונים שואלים „בתור מהז“ או „כמהז“,
 על האחרונים – „כיצד, איך, באיזה אופןז“. יש לשים לב
 לכך, שהשאלה על המשלים המוצרך (כמה? בתור מהז?)
 מכילה אותו סימן-יחס, הבא במשלים עצמן (כ־, בתור), אך
 לא חשאלה על תיאור הפעולה, שתשובתה תינתן בעזרת
 כל סימן-יחס שהוא לפי העניין. על־כן „כ־“ הוא באמת
 מוצרך במלוא-מובן המלה.

בדומה, אם המשלים מוחלף בביטוי רומז: „עבדתי
 כפקיד“ = „עבדתי בתור כזה“; „עבדתי כמו פקיד“ –
 „עבדתי כך“. „עמדתי על העובדות“ = „עמדתי עליהן“;
 „עמדתי על הסיפון“ = „עמדתי שם“⁷.

והנה יסודות מוצרכים, לא זו בלבד שהם חסרי משקל
 (עמ' 20), אלא הם עשויים בלשונות רבות להיעלם מהדיבור.
 גם מדיבורם של דלי-חינוך אצלנו – אולי בהשפעת דפוס
 תחבירי ערבי⁸ או אחר – יש שנעלם והולך יסוד, זה,
 ה„כ־“ המוצרכת. אמנם תופעה זו, שכבר עמדו עליה אחרים,
 אינה סטאנדארד של דיבור עברי-ישראלי, אבל יש האומרים
 „עבדתי אחות“ (ולא: „... כ־אחות“). שבתי טבת, שהוא
 ער מאוד לדפוסי הלשון החיה ויודע למסרם בנאמנות

7. דוגמה נוספת („התרוצץ בו“ מול „התרוצץ שם“) מנותחת

ומסברת בספרי הנ"ל, עמ' 88.

8. על כך העמידני ד"ר איתן.

ובדייקנות יותר מבלשנים רבים, מביא בתסכית י שאלתה של אישה, בת השכבות העממיות: "עבדתי עוזרת בית אצל האדון?". והאדון, איש מן החברה האלגנטית, עונה: "לא עבדת אצלי כעוזרת בית".

האמונה הטפלה, שניסיתי לסתור כאן, היא האמונה בשוויון-הערך של "כ" ושל "כמו". אולם לזה עליי להוסיף סייג קטן: בלשון המקורות אין אותה הפרדה בין "כ" ובין "כמו". אנו מוצאים, למשל: "כעוף יתעופף כבודם" (הושע ט יא), בעוד שאנחנו היינו, כמדומני, אומרים "כמו עוף". מלשון המקרא ירשנו תמונות-השוואה לא מעטות, והן נעשו קבועות בלשוננו, כגון "לבן כשלג", "רבים כחול הים", "הובלו כצאן לטבח". בהן ובכמה נוסחאות קבועות אחרות נוהגת אצלנו הצורה ב"כ". ובעצם אין כאן השוואה, אלא ביטוי ציורי קבוע. בלשונות רבות קיימות שתי צורות השוואה, ואף שם משמשת העתיקה יותר במיוחד להשוואות ציוריות קבועות.

העניין, שהבאנו אותו כאן, אין בו אפוא משום השפעה זרה, אלא הוא תהליך טבעי ונורמאלי של התפתחות לשונית לאורך קווים, שמקביליהם ניכרים בלשונות הרבות אחרות.

יט. דברים כאלה

במשך עיסוקנו בתהליכים הלשוניים, המתגלים בעברית הישראלית החיה והמדוברת, עמדנו על תופעות רבות, שהן תוצאות של תהליכים כאלה, ושכנגדן יטענו רבים — מתוך ביקוש ההיגיון הפורמאלי שבלשון, או מתוך גישה דקדוקית נורמאטיבית — שאינן „נכונות“ בעברית.

אולם בפרק הזה בדעתנו לדון בתופעה לשונית, שאיש אינו חולק על היותה „נכונה“, ובכל זאת תופעה זו שונה מן המצב הקיים בלשון המקרא והמקורות הקדומים האחרים. לא פחות מכל אותן התופעות, שתיארנו כמיוחדות לעברית הישראלית. ולא זאת בלבד, אלא שהעיון בשאלת ה„נכון“ וה„לא-נכון“ לגבי התופעה הנדונה כאן יפיץ אור מעניין ומדאיב קצת על מהות היסוד הממשי, שעליו אנו מבססים כביכול את משפטנו על הנכון הלא-נכון בלשון. בעיקר מבחינת ה„היגיון“.

נצא משני מבעי לשון טיפוסיים לעברית הישראלית: חבר-הכנסת, המתלונן בבית-הנבחרים שלנו על מקרה מסוים שקרה, ידרוש מן השר הנוגע בדבר הבטחה, שינקוט אמצעים למניעת מקרים כאלה בעתיד. או גם קצין העיתונות של משרד ממשלתי ישיב לעתים על תלונה על מקרה מסוים בהבטחה, שניתנו הוראות מתאימות כדי למנוע הישנות מקרים כאלה. הביטוי „כאלה“, המופיע בשני משפטי הדוגמה הללו, שתי תכונות לו בתחום תורת הצורות ובתחום התחביר: (א) הוא בלשון רבים; (ב) הוא לוואי

לשמות-עצם. כדי לעמוד על טיב התהליך הלשוני, שחל במלה הזאת, עלינו לעמוד קודם-כול על דרך השימוש של „כזה” ו„כאלה” בלשון המקרא. שם אין „כזה”, „כזאת” משמשים לוואי לשם-עצם, בדרך כלל. „כזה” מצוי כמה פעמים כנשוא של משפט: והיה כזה יום מחר גדול יתר מאד (ישעיה נו יא); הִכֹּזָה יהיה צום אבחרהו (שם נח ה). ובתשובה להצעתו של יוסף „ירא פרעה איש נבון וחכם וישיתו על ארץ מצרים” (בראשית מא לג) „הנמצא כזה — איש אשר רוח אלהים בו ז” (שם שם ל). כאן „כזה” נושא ולא לוואי ל„איש” (שהרי אי-אפשר לצרף „כזה איש” — דבר זה היה משווה לתחביר המקראי אופי „ישראלי” יתר על המידה).

הביטוי „כזאת” נמצא כמה פעמים בתור מושא, כשאין „זאת” מוסב על כל שם-עצם נקבי, אלא הוא סתמי, מציין את האובייקט הכללי, כדרכו הטיפוסית של הכינוי „זאת”, (כפי שקיבלנוה בביטויינו „זאת אומרת”, „בכל זאת”, „אי לזאת” וכדומה). דוגמאות לשימוש זה הן: ולאביו שלח כזאת (בראשית מה כג), וידבר אלהים כזאת (שופטים ח ח) ועוד. אף על פי שאין צורת „זאת” מלמדת, כאמור, על כל זיקה לשם-עצם נקבי, בכל זאת תפעל מבחינת ההחאם התחבירי כצורת נקבה ותגרור פועל בצורת נקבה, בדיוק כבימינו, כשאנו אומרים „זאת אומרת”: וכך כתוב, למשל, בסיום הסיפור על הפילגש בגבעה: „והיה כל הרוואה ואמר: לא נהיתה ולא נראתה כזאת למיום עלות בני ישראל מארץ מצרים” (שופטים יט ל). „כזאת” אינו מוסב על

הפילגש, כי אם על המאורע בכללותו, והיום אולי היינו אומרים: "לא נראה דבר כזה". לכך מצטרפים גם שימושי "כזאת וכזאת", שאין לנו כאן עניין לפרטם, כגון "כזאת וכזאת עשיתי" (יהושע ז כ).

אולם כאשר יש ברצון הדובר בלשון המקרא לתאר עצם ידוע על ידי "כזה" או "כזאת", הריהו עושה זאת בתוספת היסוד "אשר", שתפקידו לצרף ביטויים לשמות-עצם במעמד של לוואי. הרי בדרך-כלל אין בלשון המקרא צירוף ישיר של לוואים, הבנויים בעזרת אות-יחס, אל שמות-העצם המתוארים. אנו אומרים בדרך-כלל היום "האוניברסיטה העברית בירושלים", "צבא הגנה לישראל", אך לפי כללי התחביר הרווחים במקרא, נבנות הצורות הללו: "האוניברסיטה העברית אשר בירושלים", "צבא ההגנה אשר לישראל" (או "של ישראל", שהוא איתו המבנה ביסודו). והנה אנו מוצאים: אם בגוי אשר כזה לא תתנקם נפשי (ירמיהו ט ח). "כזאת" במעמד לוואי בלא "אשר" מזדמן לנו רק פעמיים, ושני המקומות בחלקים המאוחרים ביותר של הטכסט המקראי: ונתתה לנו פליטה כזאת (עזרא ט יג); כי אם החרש תחרישי בעת הזאת רוח והצלה יעמוד ליהודים ממקום אחר ואת בית-אביך תאבדו ומי יודע אם לעת כזאת הגעת למלכות (אסתר ד יד). בפסוק זה רומז "כזאת" בבירור ל"עת הזאת" ואפשר לפרשו כביטוי מקוצר ל"עת כעת הזאת". "כזה" לא מצאנו בשימוש זה.

וכשנבדוק את צירוף כ"ף-השימוש לריבוי של הכינוי הרומז "אלה", נמצא שבכמה מקומות רומז צירוף זה אל

מספר עצמים בריבוי, הנזכרים מקודם: „נבער כל אדם מדעת, הוביש כל צורף מפסל, כי שקר נסכו ולא רוח במ. הבל המה מעשה תעתועים, בעת פקידתם יאבדו. לא־כֹּאֵלֶה חלק יעקב“. (ירמיהו יד – טו). ועל כלל דברי אליפז עונה איוב: „שמעתי כאלה רבות“ (טז ב), לכאן יש לצרף גם את הביטוי הרחב יותר „כמו אלה“ (איוב יב ג).

„כֹּאֵלֶה“ אנו מוצאים כמה ביחס לסדרת דברים או מעשים: „כֹּאֵלֶה תעשו ליום שבעת ימים...“ (במדבר כה כד); או למאורעות: „מי שמע כזאת, מי ראה כאלה?!“ (ישעיהו סו ח) ועוד. גם במקרה זה נוהגת צורת הריבוי „כאלה“ בצורת נקבה מבחינה דקדוקית, הווה אומר כתמורה לסתמי, כפי שראינו ב„כזאת“: „היום הקריבו את חטאתם... ותקראנה אותי כאלה“ (ויקרא י יח).

את כפילות הצורות „כֹּאֵלֶה, כֹּאֵלֶה“ אין לפרש כניגוד בין קיום ה־אֵלֶה־הידיעה ובין היעדרה. אותיות השימוש קמוצות בדרך־כלל לפני הברות מוטעמות, ובפרט לפני כינויים. כגון: לָהֶם, לָכֶם, קִיץ וְחֹרֶף, לָזֹאת – וכפי שראינו: כָּזֶה, כָּזֹאת, שבהם בוודאי אין הקמץ ניקוד של ה־אֵלֶה־הידיעה (שהייתה צריכה להיות מנוקדת בפתח).

וכשם שמצאנו תמיד „כָּזֶה“ ולרוב „כָּזֹאת“, ורק פעם אחת „כָּזֹאת“ (בראשית מה כג), כן עלינו לראות בכפילות

1. בפסוק „אם לָקַח יעקב אשה מבנות חת כאלה מבנות הארץ“ (בראשית כז מו) מציין הכינוי „כאלה“ את שתי הנשים, יהודית ובשמת מבנות חת, נשי עשו.

הצורות „פֶּאלֶה, קֶאלֶה“ כפילות פֶּוֹניטית. אין אפוא בצורות „כֶּזֶה, קֶזֶאת, קֶאלֶה“ כל יסוד של יידוע לפי דרך המקרא. חוץ משני המקומות המאוחרים הנ"ל לא מצאנו „כֶּזֶה, קֶזֶאת, קֶאלֶה“ במעמד של לוואי, המצטרף אל שם-עצם שלפניו. מצאנו אפוא בין הלשון הקדומה ובין העברית הישראלית הבדל בשימוש „כזה, כזאת, כאלה“ מצד הצורה ומצד הנוהג התחבירי¹.

אולם את מהות ההבדל מזה עלינו להסביר תחילה הסברה כללית.

רבים, שניסו ללמוד אחת הלשונות האירופיות, נתקלו בקושי מסוים. שלא תמיד הצליח מורם לסלקו או להסביר להם את שורשו – הוא הקושי שבכינוי המכונה „כינוי הקניין“ בלשונות כגון הצרפתית.

בעברית הישראלית קיימים כינויי הקניין של הגוף השלישי „שלו, שלה, שלהם, שלהן“ או, בסגנון הקלאסי, – סיומי הקניין „ל, כב„סוס“י, ךָּה, כב„סוסה“, ךָּם, כב„סוסם“, וכיו"ב – וכל אלה מוסדרים, כצורות רבות בדקדוק, לפי המין – זכר ונקבה – ולפי המספר – יחיד וריבוי. והנה גם בצרפתית, למשל, קיימות צורות זכר ונקבה, יחיד וריבוי לכינוי, הנקרא כינוי הקניין, ובמקום שהדקדוק העברי מלמד אותך את הסדרה „שלו, שלה, שלהם, שלהן“, מלמד אותך הדקדוק הצרפתי את השלישייה: son לזכר יחיד, sa לנקבה יחיד, ses לריבוי בשני המינים. ובנקודה זו מתחיל הקושי, הגורם

1. שימוש לשון המשנה אינו נוגד את זה של המקראית.

גם תכופות בלבול למי שאינו מאומן לפחות קצת במחשבה
דקדוקית מופשטת.

בחירתן של צורות המין והמספר לשימוש נעשית
בעברית לפי חוק שונה לחלוטין מן החוק המסדיר את בחירת
הצורות המכונות באותו שם בצרפתית. בשתי הלשונות
מציינות צורות קטנות אלו את עובדת בעלותו של פלוני על
קניין מסוים, אולם בעברית נבחרת צורת הנקבה או צורת
הריבוי, אם בעל הקניין הוא ממין גקבה או מרובה במספר.
ואילו בצרפתית נעשית נטייה זו של הכינוי בהתאם למין
ולמספר של הקניין.

בצירוף כגון „הבנים של האם“ ניתן להחליף „של
האם“ על ידי כינוי קניין, שהוא בעברית נקבה יחידה —
כי זה הולם את „האם“; אך בצרפתית זכר ריבוי — כי זה
ההולם את „הבנים“.

ההבדל הוא בטיב התחבירי של כינוי הקניין שבשתי
הלשונות. כינויי הקניין מתאר דבר אחד — את הקניין.
כי הוא אומר עליו, למי הוא שייך — והוא מכוון לדבר
שני או מייצג אותו — את בעל הקניין, כי הוא בא
במקומו: „שָׁה“ במקום „של האם“. כינוי הקניין העברי
מקבל את שינוייו הדקדוקיים, את נטייתו, בהתאם לעצם.
המיוצג על ידיו, וצורתו אינה תלויה בעצם, המתואר על ידיו.
על ידי היסוד „של“ הוא יוצר יחס מסוים בין העצם האחד
ובין השני, יחס של קניין, של שייכות — ועל ידי סיום הגוף
שבו, — ה־ה וכו', הוא בא במישרין במקום שם-עצם;
„שלו, שלה וכו'“ הם כינויים בחזקת שמות-עצם.

לא כן דינם של כינויי הקניין הצרפתיים. מטעמים
הנעוצים בתולדות אותה לשון. שאין לנו עניין לעמוד
עליהם כאן. אין כינוי הקניין הצרפתי נתון לנטייה בהתאם
לבעל הקניין. היינו בהתאם לשם-העצם. המיוצג על ידיו,
אלא דווקא בהתאם לקניין. לעצם המתואר על ידיו. חלק
דיבור. הנוטה בתתחשב בסוגו הדקדוקי של העצם. שאליו
הוא נלווה ומתאר אותו — נקרא שם-תואר; הרי זהו
טיבו של שם-תואר: איש טוב, אישה טובה.

ייתכן, שיימצאו המבקשים, מתוך גישה פילוסופית
כל שהיא, לקבוע את מידת השלמות של לשון או מידת
הצלחתה במילוי שליחותה, ויאמרו, שלא העברית ולא
הצרפתית מושלמות בנידון זה, ושעלינו לחפש לשון,
הממלאת את שתי המטרות: ציון חד-משמעי הן של בעל
הקניין, הן של הקניין. גם לשונות כאלה מצויות, והגרמנית
היא אחת מהן: בה יש צורה מיוחדת לקניין נקבי לגבי בעל-
קניין נקבי, ihre; לקניין זכרי לגבי בעל-קניין נקבי, ihr;
לקניין בריבוי לגבי בעל-קניין ביחיד זכר, seine; לקניין
ביחיד לגבי בעל-קניין ביחיד זכר, sein; וכל היוצאים בזה.
ההבדל התחבירי בין כינויים בחזקת שמות-עצם ובין
כינויים בחזקת שמות-תואר הוא אפוא בזה, שהראשונים
משתנים שינוי דקדוקי לפי העצם, המיוצג על ידיהם, ואילו
האחרונים — לפי זה המתואר על ידיהם.

הפלגנו בכל אלה, כי רק על סמך שיקולים עקרוניים
אלו יכולים אנו לעמוד על טיב ההבדל הגמור שבשימוש הכינוי
"כזה" בעברית הישראלית לעומת שימושו בלשון המקראית.

בשורה של דוגמאות הראינו, שהנטייה הדקדוקית
 „כזה — כזאת — כאלה” מוסדרת בלשון המקרא לפי העצם
 המיוצג: „כזאת” רומז לנקבה או לסתמי, „כאלה” רומז
 לרבים. אם, למשל, מתאר במלכים א (ז לד) מבנה וצורתה
 של מכוונה אחת שבבית המקדש, הרי מוסף לזה (לז)
 המשפט: כזאת עשה את עשר המכוונות. „כזאת” — מפני
 שבכינוי מיוצג זה עצם יחיד ממין נקבה (המכוונה האחת).
 ואף על פי שמתוארים בו עצמים רבים.

והיום נוהג הדבר ההפוך:

פלוני יאמר: „יש לי כבר עשרה פקידים גרוועים;
 עוד פקיד כזה איני רוצה”. „כזה”, כי מתואר בו עצם
 אחד בזכר (עוד פקיד) ואף כי מיוצגים בו עצמים רבים
 (פקידים גרוועים). — „היום נשלחה לי התראה בכתב. מכתב
 כזה תמיד מרגיז אותי”. „כזה”, כי מחואר בו מכתב, ואף
 כי מיוצג בו שם־עצם ממין נקבה (אתראה). — בדוגמה,
 שבה פתחנו — „הוגשה תלונה על מקרה בלתי רצוי. נדאג
 לכך, שמקרים כאלה לא יישנו — נבחר לשימוש „כאלה”.
 מפני שמתואר בו שם־עצם במספר הריבוי (מקרים) ואף
 על פי שהרמיזה היא למקרה אחד ויחיד בלבד.

עובדה תחבירית זו משווה אפוא לכינוי „כזה,
 כזאת, כאלה” אופי של שם־תואר בניגוד גמור ובסתירה
 מוחלטת לאופיו התחבירי שבלשון המקרא. ואם הוא שם־תואר,
 הריהו יכול לבוא כלואי לשם־עצם בלא כל תיווך שהוא:
 איש כזה, אנשים כאלה, ולא דווקא „איש אשר כזה” או
 „איש שכזה” או „אנשים שכאלה” (אם כי גם חנוהג הזה

קיים בלשון החיה). את הצירוף הישיר לשם-העצם במעמד
לוואי גילינו רק בטכסטים המאוחרים ביותר שבמקרא
ואפשר להביא לו מתאימות מלשון התלמוד, ודווקא מחלקיו
הארמיים: בר אינש כדין „בן אדם כזה“.

כל האומר: „איש כזה“, „אנשים כאלה“ וכו' בהתאם
לנוהג שתיארנוהו לעיל כנוהג המקובל של העברית הישראלית,
מתרחק אפוא לחלוטין מכללי המבנה היסודיים של לשוננו
הקלאסית.

היות ולא שמענו עד כה התנגדות לדרך התבטאות
כזאת מצד שום מדקדק נורמאטיבי, אני מניח לשוקדים על
טהרתה הקלאסית של לשוננו, שיסיקו מן המצב שהשתרר
את המסקנות הראויות.

בחוברת זו מסתיים מחזור ו' של

„לשוננו לעם“

מחזור ז' יתחיל בראשית

שנת תשט"ז